

Слободан Јовановић
Поруке, Библиотека „Политика и друштво“
(Службени гласник, Београд, 2006)

Књига Слободана Јовановића, која се појавила на овогодишњем Међународном сајму књига у Београду, представља без сумње културни догађај. У питању су текстови једног од наших најумнијих стваралаца новијег доба, који су све до сада остали готово потпуно непознати нашој научној и културној јавности. Али чак ни сви они којима су они били доступни вероватно нису знали да је њихов аутор био Слободан Јовановић, јер – како нас у свом предговору обавештава господин Јовица Тркуља – „велики број прилога који је објављен у листу *Порука*, није потписан“. До сазнања да су то његови текстови и сами приређивачи, писац предговора и господин Живота Лазић, дошли су „на основу библиографија Косте Ст. Павловића, записа Радоја Кнежевића и других непосредних Јовановићевих сарадника“, али и „на основу властитих истраживања“. Још један проблем с којим су се приређивачи суочили припремајући ову књигу представљао је и то што су и бројеви листа у којима су ови текстови били објављени данас „тешко доступни“. Но у томе су сами приређивачи, како се вели у предговору, имали помоћ породице Радоја Кнежевића као и господина Десимира Тошића.

Оно што читаоцу одмах падне у очи кад узме да чита ову књигу, јесте да она одудара од свих раније познатих дела Јовановићевих. И то у толикој мери да је читалац готово изненађен тиме. Наиме, Јовановић је у нас познат превасходно као правник, историчар, социолог и проучавалац друштвених теорија, који је уз то писао стилем који су многи сматрали да је ненадмашен у нашој књижевности и култури. Чак и онда кад би се уплео у расправљање неког актуелног политичког питања – на пример, у расправе које су се пред Шестоаприлски рат 1941. године водиле код нас о преуређењу краљевине Југославије на федералним основама – он није хтео да предложи директно по којим би принципима требало да се изврши то преустројство, као, на пример, професор Михаило Илић, већ је као свој прилог овим расправама написао једну сјајну студију о америчком

федерализму, која је намах постала једно од темељних дела наше политичке и правне науке.

Књига која је пред нама приказује Јовановића као писца потпуно различитог од оног какав је био до 1941. године, каквог до сада нисмо имали прилике да упознамо. Чланци који се овде објављују писани су за лист *Порука* Југословенског народног одбора у Лондону. То су Јовановићеви коментари онога што се догађало у распону од 1951–1958. године у комунистичкој Југославији, а о којима се њихов писац обавештавао углавном из југословенске и друге штампе. Ни стил којим су ови чланци писани нема оне карактеристике које су својствене његовим ранијим делима. Међутим, на основу тога не би смео да се изведе закључак да су они мање вредни. Уосталом, њихову вредност не би требало одређивати упоређивањем с његовим ранијим радовима. Они чине вредност за себе, ако би тако могло да се каже.

Оно што је заједничко готово свим овим чланцима јесте критика југословенског комунизма. Али и више од тога. Наиме, та критика искључује да се критичар према комунистима односи друкчије него према онима чији је основни циљ био да истребе (ово је Јовановићев израз) све који не прихватају њихову веру, попут религиозних фанатика из ранијих векова. Јовановић је пажљиво и систематски пратио догађања у Југославији; јавна иступања најистакнутијих представника Комунистичке странке (он тако назива КПЈ), њихова излагања комунистичких погледа и идеја, образложења и оправдавања установа које су стварали и њихових сукобљавања с осталим светом. На оно што је дознавао о збивањима у нашој земљи Јовановић је реаговао својим критичким коментаром. Тако је у овим чланцима писао о уставним променама од 1952. године, природи и последицама разлаза између Тита и Коминформа, радничким саветима, Титовој, односно комунистичкој демократији у Југославији, Ђиласовом случају и, с њим у вези, Дедијеровом; о проблемима комунистичке привреде, привредном криминалу и другим привредним питањима, о такозваним комунама, Титовој идеологији упереној противу света подељеног на блокове, југословенској омладини, реорганизацијама државне управе, Титовом односу према Совјетима, београдском суђењу социјалистима, скупштинским изборима и комунистичким конгресима, о иступањима у јавности (говорима, предавањима, извештајима и другом) Тита, Кардеља, Ранковића и других југословенских комунистичких вођа и перјаница (као што је био Владимир Велебит) итд. Када се пажљиво читају ти његови коментари, јасно произлази да је он разоткрио суштину југословенског комунизма, њихове покушаје да се свету прикажу онаквима какви уопште нису били. На основу ове књиге, добија се потпуна слика о правој природи власти југословенских комуниста.

Тешко је издвојити неки посебан пример Јовановићеве анализе који би по својој беспопштедности био мање поразан по комунистички режим од неког другог. Уосталом, да напоменемо да је Јовановић имао и личних разлога да буде немилосрдан критичар југословенских комуниста, поред оних објективних које је имао као политички мислилац и доследни бранилац демократских начела. Но ипак ћемо, илустрације ради, изнети неколико примера, мада смо при том свесни да није могуће изложити уз основне идеје и све оно што их чини дубоко истинитим и уверљивим.

У чланку *Кардељев говор у Ослу* осврнуо се Јовановић на излагање овог високог партијског руководиоца пред „активом“ (ову је реч сам Јовановић ставио између наводница) Норвешке радничке странке у Ослу. Да би оправдао једнопартијски систем који у Југославији није допуштао „слободни партијски живот“, Кардељ је осудио „партије уопште у име слободе појединца“ (с. 155). Наводећи његове речи да „и најдемократскија партија представља ограничење иницијативе појединаца“, Јовановић додаје да тиме није уопште доказано да „ту иницијативу једнопартијски систем мање ограничава него вишепартијски“. И насупрот Кардељевим недоследностима и нејасноћама, он је недвосмислен кад каже да је „искуством утврђено, да је за личну слободу једнопартијски систем опаснији од вишепартијског“. Јер у вишепартијском систему владајућу странку је „могућно ограничавати опозицијом“, а кад једна странка угуши све друге, онда је њена власт неограничена и „нема више услова ни за личну слободу“. И у чланку *Омладина у Југославији* Јовановић се о Кардељу такође изразио врло лоше (с. 205). Пратећи оно што говоре и пишу југословенски комунистички идеолози, он је изричит у тврдњи да у титовској Југославији нема никог ко би својим „било књижевним било говорничким способностима“ (с. 203) омладину могао одушевити за комунистичке идеје. Светозар Марковић и Стјепан Радић су стајали на почетку великих покрета. Светозар Марковић је, захваљујући томе што је умео убедљиво и јасно да изложи материјалистичку филозофију и руски социјализам, „постао учитељ омладине“, а Радић је, захваљујући својој говорничкој вештини, успевао да изазове „велико одушевљење код сељачких маса“. Насупрот овој двојници, титовци немају ниједног таквог човека. „Едвард Кардељ, који важи за идеолога Странке, управо је супротност Марковићу и Радићу. „Колико је Марковић био јасан, толико је Кардељ нејасан; а колико је Радић распаљивао одушевљење, толико је Кардељ кадар да га угаси“ (с. 203–204).

За разлаз између Тита и Коминформа Јовановић вели да „није испрва имао ничег идеолошког“ (с. 32). „Тито се одвојио од Москве просто стога“, што је Стаљин на његово место намеравао да постави другог. Али кад је разлаз „постао коначан“, Тито је тек онда „стао

тврдити да се он и Стаљин не слажу у тумачењу марксизма“. И како се то идеолошко неслагање све више „наглашавало“, југословенски комунисти су најзад „стали доказивати да је Стаљин сасвим извитоперио марксизам, и да су само они прави и доследни марксисти“. Ту своју тезу Јовановић излаже у више својих чланака. На пример, у чланку *Тито и Совјети* пише да је свом личном сукобу са Стаљином 1948. Тито „покушавао дати идеолошки значај“ (с. 220). И с тим у вези напомиње да је у титоизму било „нечега противречнога“. „С једне стране, Тито се одупирао руском мешању у наше ствари“, а, с друге стране, држао се и даље једнопартијског система, „који чини суштину стаљинизма“ (с. 221). Тито се „непоколебно“ држи једнопартијског система, и као доказ тога наводи да је реч „монолитно“ у свом говору у Пули 11. новембра 1956. поновио чак „више пута“ (с. 223). „У Русији је Комунистичка странка вршила своју диктатуру преко државног чиновништва, а у Југославији преко чланова самоуправних тела и предузећа, али ови други били су исто тако ревносни и послушни комунисти као и они први“.

Уставом од 13. јануара 1953. године били су укинута президијум и министри, а уведено звање председника републике који „ће имати крај себе извршно веће“. То извршно веће било је, по Јовановићу, као неки „знак да стари колегијални“ (то јест министарски) „систем није сасвим напуштен“ (с. 46). Али оно што је у том уставу било „главно“ јесте да је Тито, као председник републике, постао „ауторитет који раније као председник владе није имао према осталим министрима“. „То је ауторитет државног поглавара, који врх свега има још и сву оружану силу под својом командом“ (с. 46). У том систему, народна скупштина је имала да врши законодавну власт, „а председник републике с извршним већем (да) врши извршну власт“. То би отприлике било, коментарише даље Јовановић, „нешто налик на конвентовску владу у време Француске револуције, кад је по овлашћењу једне свемоћне скупштине један њен одбор вршио диктаторску власт“ (с. 46). Тито, који је „одмах изабран за председника републике“ и који је „и даље остао господар војске и полиције“ (с. 47), тада је у свом „првом говору“ рекао да ће се „од сада владати по закону“. Коментар Јовановићев на те његове речи је „да не изгледа много вероватно“ да ће „један човек који већ годинама влада диктаторски, одједном променити ђуд, и постати покорни слуга закона. Пророк Јеремија каже: ‘Може ли Етиопљанин променити кожу своју или рис шаре своје? Можете ли ви чинити добро научивши се чинити зло?’“

Када се у јавности појавио Ћиласов случај, он је учинио врло много да се на Западу разбије илузија о Титовом режиму као неком који се разликује од Стаљиновог болшевичког. Додуше, они који су сматрали да је ипак могуће да Тита „прикажу демократом“, наво-

дили су као аргумент то да Ђилас није био ликвидиран као Берија, већ „само рашчињен“ (с. 93). С тим у вези, Јовановић узгред напомиње да се Ђилас на седници ЦК, на којој су осуђени његови написи у штампи, држао „скоро исто онако као што се држе оптуженици пред совјетским судовима“, па „иако није претходно прошао кроз тамницу и мучионицу“, он је „покајнички признао своју кривицу“ (с. 91). Иначе, својим тадашњим чланцима Ђилас је јасно рекао да у Југославији „комунистичка диктатура још увек траје“ и да „о правом демократисању установа још не може бити ни помена“ (с. 92). А „колико је то тачно“, Ђилас је „искусио на себи самоме“.

Иначе, Ђиласовом случају су посвећени још неки од Јовановићевих чланака из листа *Порука*. То је, на пример, чланак у коме се критички осврнуо на суђење Ђиласу и Дедијеру (*Ђилас – Дедијеров случај*), док је други онај под насловом *Ђилас и Кардељ*, у коме коментарише њихове различите погледе на догађаје у Пољској и Мађарској. У закључку овог другог чланка Јовановић је написао да се Ђилас одрекао и совјетског и југословенског комунизма, а да Кардељ „још увек верује у овај други, али као његову одлику истиче неке установе које у правом смислу још не постоје“ (с. 230), мислећи вероватно на такозвану непосредну демократију, која је свој конкретан израз требало да добије у установи самоуправљања, односно радничких савета.

У чланку о историјској личности Драгољуба Михаиловића Јовановић је изрекао једну велику истину, а та је: „ко год за време непријатељске окупације изазива грађански рат, тај у ствари служи непријатељу“ (с. 23). Када је повео герилску борбу, Михаиловић је имао „један првенствено војни план“, док су комунисти имали првенствено политички, или, тачније речено, партијски план – а то је да „дограбе власт“. „Једина организована војна снага“ која би се могла супротставити остварењу овог комунистичког плана био је генерал Михаиловић. Из тог разлога комунисти су кренули да га „још пре немачког слома униште“. Јовановић је уверен да су у грађанском рату победили комунисти зато што су имали војну помоћ Совјетске Уније (како назива Совјетски Савез), а и захваљујући „политичким погрешкама Савезника“. А да се комунисти нису борили противу окупатора и за ослобођење земље, већ да би дограбили власт, Јовановић пише и у чланку *Велебитово предавање*. Наиме, он се с овим Велебитовим предавањем у вези позива на податке из књиге члана немачке тајне службе Валтера Хагена (Walter Hagen) *Тајни фронт (Die Geheime Front)*, у којој писац износи „да је у току 1943. Тито нудио Немцима примирје“, јер је „добио изречна упутства од Стаљина да се (...) заједно с Немцима одупре искрцавању енглеско-америчких трупа на источној обали Јадрана“ и да је Тито за разговоре о томе с Немцима у Загребу одредио Владимира Велебита

„као најпогоднију личност“ (с. 108). Ово Јовановић спомиње јер је Велебит на предавању у Лондону изнео познату тврдњу титоваца да су се „само они борили противу окупатора“. „Докле не би Хагенове наводе побио, Велебит не би требао (...) да осуђује икога за везе с окупатором“. Иначе, као „главно дело генерала Михаиловића“ – „по коме он улази у историју Другог светског рата“ (с. 22) – „јесте његова герилска војна противу немачке војне силе у нашој земљи“. У том рату се показало да герила може много да помогне на чијој се страни бори, али „не може да туче главну непријатељску снагу“, нити да „ослободи земљу“. Што се пак самог генерала Михаиловића тиче, кад је отпао план искрцавања Савезника на Балкан, њему је остало само још једно: „испунити дужност“. И он је „своју дужност испунио“, то јест, остао је доследан на линији савезничке борбе противу нацизма.

Да споменемо и Јовановићев чланак из листа *Порука* под насловом *Београдско суђење социјалистима*. У питању је суђење и осуда Богдана Крекића, Александра Павловића, Драгослава Страњак-ковића и Милана Жујовића. У том чланку је Јовановић, позивајући се искључиво на податке из званичних и других јавних извора, разобличио комунистичко правосуђе и његову бруталност. У закључку поводом овог суђења, Јовановић вели: „Противу комунистичке диктатуре морају бити сви пријатељи слободе, стајали они на десници или левици. Али од свих критика Титовцима је, изгледа, најнепријатнија критика која долази од социјалиста. Она омета рекламу коју прво они сами, па онда и њихове ‘корисне будале’ праве титоизму као једној савременијој врсти социјализма. Насупрот томе, социјалисти тврде да Титов социјализам није права, него лажна роба“ (с. 270). У ствари, „на диктатуру старе полицијске државе ударена је социјалистичка етикета“. Као што се „некада протурала са Запада ‘бофл’ роба, сада се протурају ‘бофл’ идеологије“.

Поред критике Титовог комунистичког режима, чиме се углавном бави у највећем броју чланака које је објавио у листу *Порука*, Јовановић је неколико чланака посветио другим темама. Ту пре свега треба поменути некрологе: епископима Николају Велимировићу и Иринеју Ђорђевићу, затим професору Живојину Перићу и, на крају, Милошу Бобићу; овај последњи је заједно с Јовановићем био оснивач Југословенског народног одбора у Лондону. У једном од ових чланака Јовановић се још једном враћа својој старој теми, а то је Милован Миловановић, тачније његовој спољашној политици. Да узгред подсетимо читаоце да је о њему писао пре Другог светског рата у *Српском књижевном гласнику*. Иначе, да се одлучи да поново пише о Миловану Миловановићу био је, како вели, подстакнут једним предавањем које је одржано на Коларчевом универзитету, а посебно тиме што је том приликом „шира публика“ дознала да је

Миловановић „оставио иза себе забелешке о своме раду“ (с. 288). Чланак је написао на основу онога што му је од тих забележака било доступно, као и на основу онога што је од самог Миловановића слушао он лично. Најзад да наведемо да је у једном чланку изложио најглавније идеје о тоталитаризму изнете у рефератима и говорима на једном скупу у америчкој Академији наука, а који су били објављени у посебној књизи.

Није могуће у једном осврту изложити све богатство мисли које може да нам пружи Слободан Јовановић. Иако је очигледно да је далеко највећи број ових чланака написао без намере да остави трајнијег трага у нашој политици или науци, већ сада може се поуздано рећи да ће многа од његових запажања и констатација допринети дубљем разумевању комунистичког режима у Југославији. Нема сумње да је Јовановић и у старости сачувао моћ критичког расуђивања. Различитост овог његовог стварања, кад се упореди с оним до 1941. године, па и с обзиром на приступ предмету којим се бави, као и на стил изражавања, може само у почетку да збуни читаоца. Али кад се прихвати чињеница да та разлика постоји, читалац ће једнако уживати у овој његовој књизи као и у његовим ранијим делима. Дело Слободана Јовановића нам и после читања ове књиге изгледа као монолит у коме нема напуклина. Оно ће трајати у времену докле буду трајала и остала његова дела.

Александар А. Миљковић

Светислав Стефановић, Политички списи Светислава Стефановића – *Старим или новим путевима*, одабрани политички списи (1899–1943), избор и предговор
Предраг Пузић
(Артпринт, Нови Сад, 2006)

Пред нама је књига одабраних политичких списа Светислава Стефановића под насловом *Старим или новим путевима*, у избору и с предговором Предрага Пузића. Захваљујући својој невероватној енергији и упорности, али пре свега оданости писцу чије је радове овде сакупио и издао, Пузић нам је омогућио да се упознамо с политичким погледима овог нашег књижевника, преводиоца и културног и јавног радника које је износио током живота, и то од оних најранијих, па све до оних које је објављивао у чланцима до пред своју смрт. У *Напомени* на крају књиге (с. 552–554) он наводи неке од крупнијих проблема с којима се суочавао током рада на сакуп-

љању текстова за ову књигу. Но, без обзира на све тешкоће, на крају смо добили скоро целокупан политички опус Светислава Стефановића, и то његово критичко издање, јер Пузић, уз Стефановићеве текстове, даје и најнеопходнија обавештења за критичко сагледавање политичких погледа овог нашег књижевника и преводиоца, његовог политичког деловања, као и његовог политичког дела.

За наслов ове књиге приређивач је узео наслов једног Стефановићевог чланка објављеног у *Отаџбини* 1935. године, а који се такође објављује у овој књизи (с. 68–70). Очигледно је да се за то решење определио јер тај наслов изражава особеност Стефановићевог целокупног политичког опуса који се одсликава у овој књизи.

Да узгред поменемо да се Пузић од раније бавио проучавањем дела Светислава Стефановића. Објавио је 2003. године запажену књигу *Ломача за Sensa – Злочин и казна Светислава Стефановића*.¹ У тој књизи бави се критичком анализом образложења оптужбе „фамозног“ Војног суда Првог корпуса НОВЈ који је Стефановића осудио на смрт и на основу које је погубљен новембра 1944. године. Као „додатак“ (с. 538), он је уз његове политичке списе објавио и последње писмо Стефановићево које је послао својој супрузи из затвора. То је, у ствари, цедуља на којој је написао: „Треба ми зимски капут, 1 ћебе, 1 јастук, прибор за бријање и 1 пешкир, мало хлеба, сланине и два кувана јаја“. Да и ово писмо унесе у збирку Стефановићевих политичких написа било је за аутора пресудно то што је „писано и послано из затвора“ – односно, другим речима, што је то његов последњи писани текст као политичког затвореника.

У свом предговору Пузић целокупан Стефановићев политички опус дели на два раздобља. Прво раздобље карактерише Стефановићево „залагање за демократски поредак“, „републиканизам“, као и његова глорификација Светозара Марковића – мада се декларише као његов поклоник и касније, чак све до година уочи Другог светског рата. У другом раздобљу, које започиње од прве половине 30-тих година XX века, Светислав Стефановић се налази у редовима политичке деснице, и то оне која се сматрала екстремном. Он се сада декларише као непомирљиви противник комунизма, Маркса, диктатуре пролетаријата и бољшевичке државе. Такође се залаже за сталешку државу какве су Мусолинијева Италија и Хитлерова Немачка, а нарочито Мусолинијева Италија. Одлучан је противник уништења села и сељаштва, а то се десило у Енглеској током историје и на томе су радили бољшевици у Совјетском Савезу, у коме је комунистичка власт милионске масе сељака изложила умирању од глади. За њега ни Америка није имала село ни

¹ Sens је био један од псеудонима Светислава Стефановића. Иначе, за ову књигу је Предраг Пузић добио награду Задужбине Милоша Црњанског.

сељаштво, јер фармери никада нису били сељаци у нашем, то јест европском и, још мање, словенском смислу. Том свом залагању за Србију као сељачку државу остао је доследан до краја. У чланку под насловом *Изграђивање Нове Србије као сељачке државе*, објављеном у листу *Српски народ* (на Божић 1942. године), он се изјашњава за изграђивање Србије „као државе сељачког типа, малог и средњег поседа, са облицима задружних колектива“.

У том другом раздобљу Стефановић није више противник монархије нити хришћанства. Он се изјашњава као поборник традиционалних вредности. Пузић чак наводи да је извесно време био члан „Збора“ Димитрија Љотића, а и кад је напустио овај покрет није се јавно од њега оградио. Најзад, да поменемо да у том раздобљу објављује превод књиге *О корпоративној држави* Бенита Мусолинија,² а то је касније била и једна од неколико тачака оптужби због којих је осуђен на смрт.

Књига *Старим или новим путевима* открива данашњим нараштајима да се Стефановић много више бавио политичким питањима него што би се очекивало на основу његове превасходно књижевне репутације. У бројним чланцима које је објављивао у дневним и политичким листовима, а специјално, док је био истакнути активиста у републиканским редовима, у листовима Југословенске републиканске странке *Република* и *Прогрес*, Стефановића видимо као човека који се бори за своја политичка уверења, и који је искрено привржен политичким идејама које исповеда. Полемички карактер многих његових написа открива његову потребу и спремност да се кроз борбу избори за своје политичке идеје. У првом раздобљу своје политичке делатности он је на страни демократских, републиканских и левих идеја и покрета, а у другом образлаже и бори се за идеје антидемократске, националне, корпоративистичке и традиционалистичке. У време кад је избила Бољшевичка револуција у Русији, он у чланцима из раних двадесетих година уопште није њен противник. Напротив, налази и износи разлоге да би оправдао њену појаву, а од средине тридесетих година постаје њен најогорченији и непомирљиви непријатељ.

Преокрет до којег је дошло у Стефановићевом интелектуалном животу занимљив је феномен, али не може бити предмет расправе у једном напису као што је овај. Међутим, он је у сваком случају искрено био одан својим политичким идејама и из првог и из другог раздобља, јер су и оне прве као и друге проистицале из његових убеђења, из искрене понесености њима. То се лако препознаје

² Београд, 1937. У тој књизи, колико се сећамо, не објављују се само говори Бенита Мусолинија него и неколико одломака из италијанског корпоративног законодавства.

по начину како о њима пише, односно по речима изговореним у интервјуима, а које је (то јест, Стефановићеве интервјуе) Пузић такође уврстио у ову књигу. Стефановићево згражање над болшевичким злочиноу у Виници у Украјини, а које је исказао у чланку у *Новом времену*, у броју од краја јула 1943. године, дубоко је и искрено. Он жигоше виничке крвнике, подсећајући да су њихови духовни оци били Ставрогин и Верховенски из романа *Беси*³ Достојевског, кога у чланку назива страшним визионарем словенске Апокалипсе. Да с овим чланком у вези узгредно приметимо да помињање Достојевског, а нарочито као визионара словенске Апокалипсе, није у том политичком тренутку никако могло да буде у складу с националсоцијалистичким идеолошким погледима на Достојевског и словенство.

Добро је што је Пузић оно што би се могло назвати политичким чланцима схватио врло широко. Захваљујући томе, у књизи су се нашли многи чланци за које би можда, ако се на њих гледа из другог угла, било дискутабилно да ли су политички у једном строжем значењу те речи, попут оних које је објављивао у листовима *Република* и *Прогрес*.

На пример, Стефановић у неколико чланака помиње Гуљелма Ферера, који је у оно време важио за интелектуалну величину, а чија су дела превођена и на наш језик. Стефановић признаје његове заслуге у историјском сагледавању римске цивилизације, али му замера што се определио за критику фашизма и одбрану демократије, пребацујући му да није схватио велика интуитивна сазнања Мусолинијева о кобном значају броја за модерну културу. Наиме, модерна култура може да се спасе само „у једном новом преображају целокупног државног и друштвеног живота где ће, наместо принципа већине, т(о) ј(ест) принципа квантитета, доћи до изражаја принцип квалитета, т(о) ј(ест) важност и вредност функције појединца и сталежа у склопу државе и друштва“ (с. 533). Та његова критичка размишљања могу да имају и имају директног утицаја и на политичке ставове, али она су принципијелна и изнад политике као практичне делатности, и иду у сферу критичке теорије.

И још један пример. У књигу Стефановићевих написа Пузић је унео и његов критички осврт на књигу Владимира Дворниковића *Психа југословенске меланхолије*. Стефановић не одбацује Дворниковићеву констатацију да у психи Јужних Словена могу да се нађу елементи меланхолије. Међутим, неки докази на које се Дворниковић највише позива – а то је југословенски народни мелос, посебно босанске народне мелодије – још нису проучени. Спомињући поглавље у Дворниковићевој књизи *Плач кроз пјесму*, он се присећа да

3 Под тим насловом Стефановић помиње овај роман, који је код нас у преводу на српски објављиван под насловом *Зли дуси*.

се и мађарски мелос карактерише меланхоличношћу, наводећи изреку да се „плачући весели Мађар“. Иначе, меланхолију као особину приписује више источним народима, од којих су је примили Словени⁴ и Јужни Словени. Он и за Шекспировог Хамлета вели да је „највиши и најдубљи тип меланхолика“ (с. 310). Али ове занимљиве критичке опаске поводом поменуте књиге Владимира Дворниковића готово да немају нимало везе с политиком. Међутим, нека нам буде допуштено да кажемо да је ипак добро што је Пузић и овај текст, као и њему сличне, унео у ову књигу. Они откривају Стефановићеву ширину у разматрању света идеја, а која се одсликава у разним сферама, па и у сфери политичкој.

Чланци које смо изнели као пример не представљају изузетак. У групу чланака о расизму, поред овог у коме је подвргао критици Дворниковићеву расправу о *Психи југословенске меланхолије*, увршћени су готово сви у којима излаже резултате разних истраживања у вези с расним проблемом, а који такође спадају више у област науке, и то без обзира на то што су многа од тих истраживања добрим делом била инспирисана политичким ставовима из тог доба.

У полемичком чланку упереном против схватања Слободана Јовановића о Светозару Марковићу, и за самог Стефановића је од много мањег значаја одбрана Светозаревих политичких ставова и идеја. Оно што он Јовановићу пребацује, и то је његов суштински приговор, јесте што није Светозара схватио као историјску појаву, није схватио улогу коју је он имао да изврши у историји. У виђењу Светислава Стефановића, покрет који је Светозар „засновао“, „преобразио је цео унутрашњи живот Србијин“ (с. 458). Понесен Светозаревим идејама, он пише да је његова појава представљала „једно велико чистилиште нашег душевног живота“; да је био „један редак проповедник чије и заблуде више вреде него по неке тачне истине“; „прокламатор старих а вечно нових идеја о срећи чистој, човечанској, непомућеној оковима ‘потребне’, друштвене конвенционалности“ итд. (с. 458). У нашој историји, по Стефановићу, нико боље од Светозара не оправдава Гетеове речи: „Was fruchtbar ist, allein ist wahr“.⁵ Не може се порећи да идеје из овог чланка могу да буду, а и да јесу, у вези с политичким ставовима Стефановићевим, али његов основни и прави циљ био је да, на супрот критици Слободана Јовановића, истакне Светозара Марковића као оног који је својом појавом фактички допринео друштвеном и историјском преображају целокупног србијанског друштва.⁶

4 Руси, на пример, „због знатног прилива монголске крви“ (с. 310).

5 „Што је плодно, то је једино истинито“.

6 Узгредно напомињемо да је ово један од најранијих чланака Стефановићевих, објавио га је 1903. године.

Објављујући ову књигу, Пузић је урадио посао који је било неопходно да се уради. Али нам са њом даје и још нешто. Он је за сваки чланак навео библиографски податак о његовом првом објављивању, а сакупљене чланке разврстао по темама, тематски их је класификовао, да тако кажемо. То још више олакшава њихово изучавање. Међутим, обавезни смо да кажемо и то да његова класификација ових чланака није обавезујућа – мада, сложили се с њом или не, она ипак може да послужи као путоказ у даљим истраживањима.

Немамо намеру да се упуштамо у подробнија разматрања Стефановићевог стваралаштва у сфери политичке публицистике. Уосталом, после појављивања ове књиге то ће бити много лакше свима који се буду одлучили да се позабаве овом темом. Учинивши доступним нашој културној, научној и политичкој јавности Стефановићев политички опус, Пузић је омогућио упознавање и дубље разумевање његових политичких написа, који су до сада били најмање познати. Те написе било је тим потребније учинити доступним данашњој јавности, јер се највише предрасуда и контроверзних оцена и судова о Стефановићевој јавној делатности односи управо на његов политички рад и политичке ставове и идеје.

И да завршимо. Несумњиво је да у књизи *Старим или новим путевима* има доста од онога што је од значаја још само за историјска проучавања Међутим, нама се лично ипак чини да с појавом ове књиге као целине, Светислав Стефановић престаје да буде личност која припада једино историји и да поново постаје наш савременик.

Александар А. Миљковић

Светислав Стефановић, Политички списи Светислава Стефановића – *Бунтовне песме*, приредио Предраг Пузић, штампање књиге омогућено средствима из фонда Антона Стефановића (Нови Сад, 2005)

Не много пре књиге Светислава Стефановића *Старим или новим путевима* о којој је била реч, појавила се свешчица политичких песама од истог аутора под насловом *Бунтовне песме*. И ову књигу је, као и ону о којој смо већ говорили, приредио Предраг Пузић. Финансијска средства за издавање обезбедио је Стефановићев син Антон.

И кад је реч о Светиславу Стефановићу као песнику, у нашој јавности најмање је познато да је, поред осталог, неговао и политич-

ку поезију. У укупном песничком опусу Стефановићевом сразмерно је мали број политичких песама.¹ Ове његове песме су политичке не само по својој садржини, већ и по томе што их је далеко највећи број објавио у листовима који су били превасходно политички. Од свих песама у овој књизи око 40 јесу објављене у гласилима Југословенске републиканске странке *Република* и *Прогрес*.² Пред сам слом Краљевине Југославије, једну од ових песама објавио је у *Српском књижевном гласнику*, док је четири последње објавио у окупацијским листовима *Ново време*, *Српски народ* и *Обнова*. Оно што важи за политичку поезију уопште – на пример за политичку поезију Змајевићу и других наших песника – важи и за ове песме. Њихова вредност је махом пролазна. Савременицима оне нешто могу да казују, они су их разумели, док каснијим нараштајима мора најчешће да се објашњава у чему је њихов политички значај. Наравно, оне у читаоцима врло мало буде песничких осећања, и они су према њима углавном индиферентни. Чак и понеки срећније нађен песнички израз углавном не наилази на неки нарочити одзив код читалаца, зато што је све на исувише отворен начин политички обојено, тенденциозно. Можда у том погледу чине изузетак оних неколико песама у овој збирци које у ствари више спадају у родољубиву поезију него политичку, а којих у овој збирци такође има.³

У Србији се одувек неговала политичка поезија. Неговала се чак и поезија коју је један наш антологичар обележио као „удворичку“. Но, ово никако не значи да ову збирку песама није требало штампати. Ово тим пре јер се неке од песама у овој књижици могу сврстати пре у родољубиву него у политичку поезију и нису песнички безвредне. Иначе, политичка поезија је неодвојиви део наших културних и политичких прилика и има своје место у култури нашег народа.

И кад је реч о овој књизи, морамо да наведемо да је Пузић урадио све како би се она могла не само разумети него и сагледати са свих страна. Уместо предговора, објавио је неколико одломака из Стефановићевих списа у којима овај пише о политичкој поезији, док је у напомени приређивача изнео све релевантне податке у вези с овом књигом. Поред тога, приложио је на крају кратку биографију Светислава Стефановића, библиографију објављених књига о њему

1 Пузић је успео да сакупи око 50 песама.

2 У *Прогресу* је Стефановић објавио само неколико песама. Иначе, занимљиво је приметити да је и послератна *Република* објављивала поезију; песник чије су се песме појављивале у том листу био је Радоје Радовановић, син републиканског првака Љубомира Радовановића.

3 У те спада и она објављена у *Српском књижевном гласнику* (*Мисија*).

и његову политичку биографију. Пузић је дао и наслов овој књизи. Наиме, до наслова *Бунтовне песме* дошао је тако што је делимично преузео наслов једног Стефановићевог циклуса песама, *Бунтовни сонети*.

Ову књижицу решили смо да прикажемо јер је највећи број песама из ове збирке Стефановић написао поглавито из политичких разлога⁴ (донекле с изузетком оних у којима је изразио своја родољубива осећања). Зато, без обзира што је у питању поезија, она ће у сваком случају, уз књигу *Старим или новим путевима*, такође допринети тачнијем и потпунијем сагледавању политичког лика Светислава Стефановића.

Александар А. Миљковић

Предраг Протић, *Између самообмана и заблуда*, Политички есеји II

(Библиотека „Свечаник“, Хришћанска мисао, Београд, 2006)

Ову књигу господин Предраг Протић највероватније је замислио као наставак своје претходне књиге. То се може претпоставити на основу тога што и једна и друга имају исти наслов. Међутим, по нашој оцени, то би пре била два одвојена дела, независна једно од другог. Јер док се у претходној књизи аутор бави питањем да ли је новостворена Краљевина Југославија после Првог светског рата представљала заблуду српског народа, односно бавио се питањем да ли је српски народ самог себе обмањивао стварајући нову државну творевину – у другој књизи аутор пише о шесторици „српских политичара демократске оријентације“ (с. 5) који су деловали и у преткумановској Србији а, осим Лазара Пачуа, остала петорица наставила су да се баве политичком делатношћу и у првој Југославији (Стојан М. Протић, Љубомир М. Давидовић, Милорад Р. Драшковић, Живојин Балугџић и Јаша М. Продановић), док је један од њих (Јаша М. Продановић) чак учествовао и у политичком животу друге, то јест комунистичке Југославије. У уводном есеју под насловом *Владавина краља Петра I Карађорђевића* аутор даје „једну сумарну слику предкумановске Србије“, у којој су се политичари који су предмет његових разматрања политички формирали и идеолошки одредили. И управо из разлога што су тематски различите,

⁴ С обзиром да је у питању књига песама, свакако је треба приказати и у неком књижевном часопису.

ову књигу, чини се, не би требало узети као наставак претходне, и то без обзира на то што обе носе исти наслов. Она се чита и разуме потпуно независно од претходне, а оно што је заједничко и једној и другој јесте исто раздобље у историји српског народа и српске и југословенске државе којим се бави. Да уз ову констатацију додамо још и то да је господин Протић, пишући о политичарима у овој другој књизи, био исто тако заокупљен разматрањем политичких и друштвених прилика и догађаја у Србији и Југославији којима се бавио и у претходној књизи. Чак ако бисмо хтели да прецизније одредимо како гледа на политичаре о којима пише, рекли бисмо да их он посматра с обзиром на појаве и догађаје који су обележавали политички и јавни живот у Србији и Југославији у раздобљу у коме су они учествовали, а кад пише о Јаши Продановићу, онда и у раздобљу после успостављања комунистичке државе. Има врло много смисла писати на овај начин о политичарима који су у фокусу његовог интересовања, јер су то све били изразито наши политичари, који су ушли у политику у времену од пада династије Обреновића до балканских ратова. Уз то им је заједничко да им је практична политика била животни позив (Јовану Скерлићу, на пример, политика није била животни позив, иако се јављао на политичкој сцени у преткумановској Србији).

Избор политичара о којима пише господин Протић није случајан. Већ смо споменули да су сви они били политичари превасходно „демократске оријентације“, чији су се политички и идеолошки погледи формирали у демократској атмосфери преткумановске Србије, под владавином краља Петра I Карађорђевића. Господин Протић се управо из тог разлога и прихватио да осветли њихову политичку делатност, њихове ставове и поступке. У ствари, он их је одабрао као најизразитије репрезентанте оне генерације политичара који су се изградили политички и идеолошки у демократској атмосфери преткумановске Србије. Али упркос томе што је то за господина Протића особеност којој он и лично придаје нарочити значај, он о њима као и о том добу не пише пристрасно (мада са симпатијама). То је и разумљиво, јер као историчар он пре свега има посла с чињеницама. Али слика која се о овим политичарима добија после читања ових есеја умногоме мења нашу представу о њима, или је бар употпуњује. А то је и био главни циљ који је господин Протић себи поставио. Излажући историјске чињенице, он сучељава политичаре о којима пише с њима, објашњавајући, односно, боље да кажемо, оправдавајући њихове политичке ставове и поступке у политичким приликама и догађањима њиховог доба.

Избор политичара извршен је веома пажљиво. Неке истакнутије политичаре демократске оријентације тог доба господин Протић

није уврстио у своју књигу. На пример, он не пише о Драгиши Лапчевићу, мада је и он исто тако политичар демократски настројен и мада припада генерацији политичара из преткумановске Србије. Међутим, Лапчевић није у фокусу његовог интересовања првенствено из разлога што су корени његове демократске оријентације у идеологијама туђим ондашњој србијанској средини, идеологијама које су из других средина пресађене на наше тле. Наиме, идеје и ставови о демократији Драгише Лапчевића потицали су са других изворишта, из идеологије међународног социјалистичког и радничког покрета, а што значи да нису поникли у нашој средини као идеје Љубомира Давидовића, Милорада Драшковића, Лазара Пачуа, Стојана Протића и Јаше Продановића. Сви су они били демократски настројени, али преваходно у духу који је владао у преткумановској Србији. На пример, када пише о томе како је Милорад Драшковић као министар народне привреде у влади самосталних радикала, на чијем се челу налазио Љубомир Стојановић, поднео два законска предлога – *Закон о заштити стоке* и *Закон о обезбеђењу усева противу града* – који су оба у парламенту били прихваћени без већих проблема, он наводи и то да је „социјалистички посланик“ Драгиша Лапчевић критиковао оба та закона. По Лапчевићу, како вели господин Протић, „буржоазија, да би се додворила сељацима“, усвајањем ова два закона, показала је да води више рачуна „о сељачкој стоци и њеном осигурању, него што се брине о осигурању радника“ (с. 171). Да с овим у вези приметимо да се Драгиша Лапчевић и у првој Југославији налазио, заједно са Живком Топаловићем, на челу Социјалистичке партије Југославије, у којој су обојица, као и сама Социјалистичка партија Југославије, стајали на идеолошким позицијама Карла Кауцког и Друге интернационале, по којој владавина демократије у грађанским државама чини диктатуру пролетаријата непотребном на путу ка остварењу не само бољег економског и социјалног положаја радничке класе у савременим развијеним друштвима него и самог социјализма као крајњег циља. Та демократска оријентација Лапчевићева сасвим сигурно није имала никакве везе са српском демократском традицијом која је своје најдубље корене имала у преткумановској Србији за време владавине Петра I. Из тих разлога господин Протић није писао о Драгиши Лапчевићу, али је писао о Живојину Балугџићу, који је, како бележи, исто тако био социјалиста и марксиста, али се уз Петра Карађорђевића сврстао међу политичаре који су се нападали са демократских изворишта преткумановске Србије. За Живојина Балугџића господин Протић бележи и један занимљив податак с тим у вези, а тај је да је чак „и онда кад је престао да буде марксист“ задржао „сентименталан однос“ према Марксу; то јест до краја живота је на свом радном столу држао Маркову фотографију. Да с овим у вези и ми узгредно поменемо да је, колико се сећамо,

Балугџић имао и једну оригиналну фотографију Фридриха Енгелса, коју смо видели код његовог унука а нашег доброг другара покојног Благоја-Баће Илића, новинара *Политике*. Тога би требало да се сећа и господин Протић као Илићев рођак. Иначе, Лапчевића и социјал-демократе из преткумановске Србије помиње господин Протић и у есеју о Јаши Продановићу. Наиме, за време Продановићевог министровања био је донет *Закон о радњама* (1910. године), који је „ишао међу најнапредније законе у Европи“ (с. 206), али против кога су, супротно Продановићевим и очекивањима других, гласали управо социјалдемократски посланици. Приказујући овај *Закон у Радничким новинама*, социјалисти су га објашњавали као „резултат борбе радничке класе за боље услове рада“ и тумачили га „као уступак који је буржоазија била присиљена да учини“ (с. 206) радничкој класи. Та идеолошка доктринарност свакако да није била својствена оном демократском духу који је владао у преткумановској Србији. Кад смо поменули Ж. Балугџића, да узгред кажемо и то да је господин Протић својим есејом учинио несумњиво врло много да се измени мишљење о овом нашем политичару, а које се уврежило последњих година код наших недовољно упућених читалаца после појаве *Ембахада* Милоша Црњанског.

Господин Протић је изванредно добро разумео политичке ставове, понашање и поступке политичара о којима пише, и, како смо већ навели, углавном налазио оправдање за њих. Наравно да ова констатација важи понајвише кад пише о Љубомиру Давидовићу, о коме је мислио најафирмативније. Доказ за то је што у есеју није речено баш ништа што би Давидовића приказало у негативном светлу. Есеј о Давидовићу је најобимнији у књизи. Господин Протић је, као убеђени демократа, поштовалац и следбеник Љубомира Давидовића. Али то је у првом реду стога што је овај наш политичар своја демократска убеђења можда више од свих осталих изградио на демократској традицији из преткумановске Србије. Љубомир Давидовић је био не само њен најсјајнији изданак, него и светао узор српским демократама све до нашег времена.

Заслуга господина Протића такође је што је пружио довољно убедљивих аргумената да се из основа измени суд о Милораду Драшковићу, кога су комунистички властодршци бесомучно нападали због његовог антикомунизма, и приписивали му чак и оно за шта он није могао да буде одговоран. Кад ово кажемо имамо у виду то да је господин Протић јасно разграничио појаву *Обзнане*, чији је иницијатор и творац био Милорад Драшковић, од *Закона о заштити државе*, који је „дефинитивно забрањивао сваку комунистичку активност“ (с. 191), али који је донет после Драшковићевог убиства. Изношењем чињеница које се односе на случај Милорада Драшковића,

господин Протић је изванредно осветлио све оно што се тада дешавало. Указавши на Драшковићеву приврженост демократији, он је документовано и уверљиво доказао потребу да наша представа о њему мора да буде промењена. И не само кад је у питању био Милорад Драшковић. Он је исто тако убедљив и кад пише о осталим нашим политичарима који су у фокусу његовог интересовања. У господину Протићу удружени су његова велика ерудиција, изванредно познавање чињеница и његов изразити таленат за ову врсту стваралаштва, и он је све то ставио у службу превредновања, односно поновног вредновања политичког рада и политичког дела политичара који су се као политичари изнедрили из демократских традиција преткумановске Србије.

Желели бисмо да нашим читаоцима посебно скренемо пажњу на странице где аутор пише о опредељењу Јаше М. Продановића за сарадњу с новом комунистичком влашћу и о природи његовог учествовања у њој. То је један од изванредних пасажа у овој књизи. Он у овом есеју расправља о једном изразито српском политичару такође израслом на демократским традицијама преткумановске Србије, који сарађује с комунистичком влашћу у периоду који је та власт обележила злочиним, отвореном бруталношћу, искључивошћу, безобзирношћу и силецијством. Једино што је господин Протић можда пропустио да помене, јесте да су тој сарадњи врло много кумовали браћа Станоје и Владимир Симић као и још неки из редова бивше Југословенске републиканске странке. Да с овим у вези наведемо податак да је Владимир Симић био један од ретких грађанских политичара који се још пре Другог светског рата писаном речју залагао за владу Народног фронта, чији је инспиратор била Коминтерна и интернационални комунизам, а у Југославији је за њу била КПЈ.

Сматрамо да је потребно да се на крају посебно осврнемо, макар у неколико речи, и на први есеј у овој књизи посвећен владавини краља Петра I Карађорђевића. Господин Протић је у њему изванредно описао раздобље у српској историји од свргавања и убиства последњег Обреновића до почетка балканских ратова и Првог светског рата. Међутим, он у том есеју даје и политички портрет, и то врло успео, Петра Карађорђевића као краља у тој преткумановској Србији. Ондашњу Србију и њеног владара насликао је мајсторским потезима, и та слика остаје читаоцима као можда најупечатљивија из целе књиге. Његова завршна реченица да Петар Карађорђевић и ако није био „највећи краљ кога је икад било“, несумњиво је био „најслободоумнији владар који је икад владао Србијом“ (с. 40), као да је написана да би се памтила.

По нашем дубоком уверењу, књига господина Предрага Протића *Између самообмана и заблуда*, Политички есеји II, заслужује

сваку похвалу и остаће незаобилазна у проучавању политичара о којима је у њој реч, али и средине и доба у којима су они поникли и деловали. Из тог разлога ову књигу најтоплије препоручујемо нашим читаоцима.

Александар А. Миљковић

Легенде Београдског универзитета, Хуго Клајн
(Београд, 2006)

У једној од последњих свезака *Анала Правног факултета у Београду* писали смо о „каталозима“¹ који су пратили изложбе у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ посвећене појединим знаменитим наставницима Београдског универзитета, а које су аутори назвали „легендама“. На досадашњим изложбама и у „каталозима“ о којима смо тада писали приказани су живот, рад и дело математичара Михаила Петровића, чувеног „Мике Аласа“, затим наставника на класичним студијама и хеленисткиње Анице Савић-Ребац, хистолога и сексолога Александра Ђ. Костића и архитекте Александра Дерока. Пошто је већ био објављен осврт на ове „каталог“, приређена је у међувремену још једна изложба. Она је била посвећена Хугу Клајну, нашем знаменитом неуропсихијатру, психоаналитичару и психологу, преводиоцу и позоришном раднику који се бавио и режијом, и позоришном критиком, и драматизацијама, и шекспирологијом, и педагошким радом. И поводом ове изложбе појавио се такође „каталог“, који је, у свему као и претходни „каталози“; пребогат подацима систематски сређеним, који пружају потпуну и поуздану информацију о Клајну. И у овом се „каталогу“, као и у ранијима, налази бројна и разноврсна документација; дају се фотографије, изгледи насловних страна књига, затим подаци о признањима, библиографија чланака и радова његових и о њему; у ствари, све оно што нам открива Хуга Клајна као човека и ствараоца. Дизајн овог „каталога“ исти је као и ранијих, а и овог пута аутор дизајна је Мирјана Пиштало-Глигоријевић.

У овом „каталогу“ објављена су два изврсна огледа о Клајну: Бора Драшковића *Клајнов систем* и Жарка Требјешанина *Хуго Клајн*

¹ Реч „каталог“ ставили смо између знакова навода, јер ту публикацију тако називају аутори. У ствари, то су у сваком погледу изванредно приређене публикације које остају као писани траг о изложби и њеном садржају, али које, по речима аутора, представљају „облик дестилованог пресека кроз животни и радни пут одабране личности“.

– психоаналитичар. Међутим, аутори свих осталих текстова у „каталогу“² – а то практично значи читавог „каталога“ – су Марија Вранић-Игњачевић и Дубравка Милошевић, сараднице Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“. Све што је о Клајну требало да се изнесе да би се упознао његов живот и рад, оне су поделиле у два одељка којима су дале наслове *Приватност* и *Професионални пут*. Под првим насловом ауторке дају податке о његовом животу, пореклу, породичним приликама, школовању, политичким опредељењима, а под другим информишу о Клајну као психијатру, психоаналитичару и психологу, позоришном раднику и преводиоцу. На самом завршетку књиге, под насловом *Писали су о Клајну*, дале су исцрпну библиографију објављених написа о њему. Библиографије и Клајнова и о њему, као и оне које се налазе у ранијим „каталозима“, представљају посебну вредност свих ових публикација, јер могу да послуже као основа за сва изучавања личности о којима је у њима реч. Ласкава оцена коју заслужују и овај као и претходни „каталози“, свакако представља признање и ауторима и издавачу, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“.

На крају приказа ове публикације сугерисали бисмо организатору, а посебно ауторима, да у свом програму под насловом „Легенде Београдског универзитета“ предвиде изложбе и каталоге и о нашим знаменитим наставницима из области правних и друштвених наука, и то како оним из предратног и окупацијског, тако и из послератног периода.³ Тиме би ова манифестација наишла на још шири одзив.

Александар А. Миљковић

Легенде Београдског универзитета, Зборник предавања (Београд, 2005)

Организатори изложби под називом „Легенде Београдског универзитета“ замислили су да се у току њиховог трајања одржавају предавања о наставнику коме је изложба посвећена и да се та предавања штампају у посебној публикацији, *Зборнику предавања*, који би се објављивао сваке друге године. Прошле године изашла је из

2 Који обимом износи 56 страна.

3 Довољно је, подсећања ради, поменути имена Слободана Јовановића, Ђорђа Тасића и Михаила Илића из периода до Шестоаприлског рата 1941. године, и Михаила Константиновића, Радомира Лукића и Драгаша Денковића који су свој наставнички рад започели у предратно време, а продужили у послератном.

штампе прва свеска овог *Зборника*, у којој се налазе предавања о нашим великанима којима су биле посвећене досадашње изложбе (осим последње): Михаилу Петровићу, Аници Савић-Ребац, Александру Ђ. Костићу и Александру Дероку. Посебно истичемо да се ова књига појавила на стогодишњицу Београдског универзитета.

По замисли организатора, ова предавања није требало да буду „сува и строго академска валоризација научног доприноса“ наставника којима су посвећене изложбе, већ пре свега „топло људско присећање“ оних који су најпозванији да о њима говоре, у првом реду њихових сарадника, ученика и пријатеља. Да одмах овде кажемо и то да се та замисао у нашим приликама остварила с ретком доследношћу. Са изузетком Михаила Петровића, који је умро 1943. године, и чији сарадници, пријатељи и ученици који су га лично познавали такође нису више међу живима – о осталим наставницима којима су биле посвећене досадашње изложбе имала је прилике да на овим предавањима говори већина оних који су с њима сарађивали, лично их познавали, учили од њих и који их памте. Од бројних излагача, одабрали смо да поменемо Љиљану Црепајац која је у једном од своја два предавања, кроз сећања на однос Анице Савић-Ребац према њој у време кад је била студент на класичним студијама, исказала своју дубоку приврженост својој наставници, као и своју захвалност за поверење које јој је поклонила. У другом предавању о Аници Савић-Ребац Љ. Црепајац је показала дубоко разумевање за мисаона трагања своје наставнице, изложивши историју идеје Ероса у њеним делима, почев од њене докторске дисертације (*Предплатонска еротологија*).

По тој личној ноти коју је унела у своја предавања Љиљана Црепајац није изузетак међу предавачима чија се излагања објављују у овој књизи. Готово да нема учесника који није навео неко своје сећање на личност о којој говори. Та сведочења представљају изванредан документациони материјал о овим нашим великанима, и то је можда најдрагоценије што нам ова књига пружа. Успоставља се непосредна мисаона и људска веза онога што су предавачи радили и раде с идејама и истраживањима њихових учитеља и инспиратора. Но и када су предавачи у својим излагањима стављали акценат на лични однос, то није представљало сметњу да и директније расправљају о њиховом доприносу наукама и струкама којима су се били посветили, а и ширим областима културе и јавног деловања за које су се они занимали. А сви они о којима се говорило на овим изложбама били су у пуном смислу људи пространог духа и широког интересовања. Верујемо да није потребно посебно истичати да је математичар Михаило Петровић био исто толико познат и цењен по својим путописима колико и по својим математичким расправама. О Александру Ђ. Костићу предавачи су говорили као о хистологу и

сексологу, једном од оснивача Медицинског факултета у Београду и оснивачу Хистолошког института и Фотофилмског завода, о његовом раду на *Медицинском речнику* и другим његовим расправама из области медицине. Такође су говорили и о његовом фотографском и археолошком раду, о њему као композитору и пијанисти.

Међутим, независно од „присећања“ на личности, излагања многих предавача представљају значајне прилоге о доприносима ових наших великана науци и култури, па и уметностима, о значају и вредности њиховог дела и у нашим и у европским размерама. И то не само о доприносима уопште, него и о појединачним и конкретним доприносима. Подсећамо на анализе превода Анице Савић-Ребац на енглески Његошеве *Луче микрокозма*, о чему је говорило неколико предавача.

Војислав Јовановић,¹ који је врло лепо говорио о археолошким истраживањима Александра Дерока Царичиног града код Лебана и смедеревске тврђаве, изнео је и податке о својим истраживањима остатака цркве светог Јована у селу Затон код Бијелог Поља, за која је добио подстицај у Дероковом чланку *На светим обалама Лима*, а који је Дероко објавио у *Гласнику Скопског научног друштва* 1932. године. Овом приликом говорио је и о својим узгредним сазнањима, заправо о једном прастаром обичају који је још постојао у тамошњем народу. Наиме, за време његових истраживања ове цркве из пренемањићког раздобља упознао је породицу једног од радника који су учествовали у ископавањима остатака, а у којој се, у недостатку мушких потомака, једна од његових млађих кћери заветовала на целибат и тако постала „остајница“, „вирцина“ или „тобелија“.² Но Војислав Јовановић је у вези с овим својим истраживањем испричао и то како су послератне комунистичке кабадахије безобзирно уништавале нашу историјску и културну баштину. „Убрзо после рата“, прича В. Јовановић, „један локални првоборац приморао је, под претњом пиштоља, неколицину заробљених четника да крамповима сруше преостале зидове“ ове цркве, „да би од добијеног камена обновили две или три ‘партизанске’ куће у Затону које су спалили италијански окупатори“. Тако су били „изгубљени драгоцени подаци за проучавање и обнову једне од најстаријих цркава на нашем тлу“.

У вези са изношењем овог податка, рекли бисмо да делује помало чудно да су предавачи сразмерно мало говорили о погубним

1 Војислава Јовановића, после његове недавне смрти, сећамо се овом приликом с пијететом и другарском љубављу.

2 Под називом „тобелија“, ову појаву спомиње Тихомир Р. Ђорђевић у чланку *Целибат и брак у нашем народу (Наш народни живот, у издању Српске књижевне задруге, Београд, 1923, стр. 64).*

деловањима комунистичке државе на стваралаштво наших знаменитих наставника у послератном раздобљу. Чак и кад су говорили о Александру Ђ. Костићу, који је био жртва комунистичког дивљања у буквалном смислу, готово да нико није ни споменуо ту чињеницу. Због тога смо хтели посебно да укажемо на овај прилог Војислава Јовановића у коме се отворено говори о деловању комуниста које је било директно усмерено на уништавање наше православне културно-историјске и уметничке баштине. Као да су аутори ових предавања хтели да избегну спомињање негативности како, ваљда, не би кварили свечану атмосферу која је владала на овим предавањима.

Излагање Николе Милошевића о Аници Савић-Ребац представља на извештан начин изузетак у том погледу међу осталим предавањима. Већ на почетку свог излагања рекао је да је још у својим „раним годинама“ за њега било „право духовно освежење (...) ишчитавати текстове Анице Савић-Ребац“, „зато што су то били текстови против струје“. Образложио је то своје уверење врло аргументовано. По њему се ова наша хеленисткиња у предговору свог послератног превода Лукреција Кара фактички поставила насупрот тадашњим владајућим, то јест марксистичко-лењинистичким тумачењима појаве овог римског филозофа и песника, али на један прикривен начин. За такву интерпретацију њених ставова Милошевић се позива на једно Ничеово поређење из његовог последњег списа (*Ессе homo*), у коме каже да се може „играти у оковима“, „али да није свако кадар да у оковима игра“. Штета је што више предавача није на овај већма критички начин сагледало стваралаштво и дело наших великана.

Кад већ спомињемо Аницу Савић-Ребац, морамо да приметимо да се није нашао нико да говори о њој као песникињи. Истина је да се она бавила поезијом само у једном сразмерно кратком периоду свог живота, али је чињеница да је своје песме објављивала у најугледнијим књижевним часописима тог доба, а објавила је и збирку песама у посебној књизи коју је насловила *Вечери на мору*. Да њена поезија није без вредности и да заслужује да се о њој говори, потврђује се, поред осталог, и тиме што је Миодраг Павловић уврстио три њене песме у своју репрезентативну *Антологију српског песништва*.³

Осврнули бисмо се овом приликом посебно на извесне констатације Драгана Трифуновића. У првом излагању о Михаилу Пе-

³ То су песме: *Праксителу, Ромео и Јулија* и *Magia naturalis – Solstitium*. При руци нам је прво издање ове *Антологије* из 1964. године, по којој наводимо овај податак.

тровићу он с правом истиче да је овај наш великан створио своју „школу“.⁴ Међутим, упоређујући Михаила Петровића с нашим другим великанима, он тврди да „Јован Цвијић нема ниједног ђака“, а да ни Милутин Миланковић „нема ниједног ученика“. Мишљења смо да се ове тврдње не заснивају на чињеницама. Наиме, уз сва уважавања излагача, не бисмо могли да се сложимо с констатацијом да Цвијић није имао своју „школу“. Чак и кад су у питању његови ученици који су наставили његово дело као наставници на универзитету, можемо да наведемо антропогеографа Војислава Радовановића и географа Петра Јовановића, који су на Филозофском факултету у Скопљу деловали као наставници до 1941. године, а после рата на катедрама антропогеографије и географије Београдског универзитета. У извесном смислу, и етнопсихолошка истраживања Јужносрбијанаца, која је вршио Душан Недељковић док је у Скопљу, у периоду између два светска рата био наставник на Филозофском факултету, била су у духу Цвијићевих идеја. Међутим, познато је да је Цвијић окупио бројне сараднике, међу којима је био немали број његових ђака, на својим пројектима на којима је радио у оквиру Српске краљевске академије, а међу којима је од посебног значаја био пројекат истраживања насеља и порекла становништва. Цвијић је чак израдио и директна упутства за рад својих сарадника и следбеника на пројектима у области којом се бавио. Да узгредно напоменемо да се, док је био у животу, рад на тим пројектима одвијао под његовим непосредним надзором. А што се тиче Милутина Миланковића, остао је писмени траг о томе да су у раду на његовом делу *Небеска механика* учествовала два наша математичара, Владимир Жардечки и Антон Билимовић. У *Небеској механици*, одајући им признање за сарадњу, Миланковић наводи њихова имена, осврћући се у тексту опширно на конкретан допринос Антона Билимовића. А и приказивач ове Миланковићеве књиге у *Српском књижевном гласнику*⁵ спомиње чак и експлицитно београдску школу у вези с овим делом нашег великог научника. Но, кад је реч о „школама“, потребно је подсетити да се после рата, у комунистичкој Југославији, није могла стварати никаква школа готово ни у једној научној и наставној области, и то једноставно због тога што су о наследницима наших великана на њиховим катедрама одлучивали не они сами већ искључиво кадровске комисије и кадровици као експоненти КПЈ, односно СКЈ и партијске државе. Нема потребе да наводимо, а могли бисмо, појединачне примере асистената који су били директно наметнути

4 Као аргумент наводи да је код њега докторирало једанаест математичара – „читава школа“.

5 Испод овог приказа стоји потпис „Ал. Билимовић“.

појединим наставницима Београдског универзитета против њихове воље, а који су касније преузели њихове катедре, а да саме наставнике нико није питао да ли су с овим избором сагласни.

Али без обзира на понеку замерку која би могла да се стави овом или оном предавачу, а можда и организатору, појаву *Зборника предавања* у целини, а и кад су у питању бројна појединачна излагања, треба поздравити као значајан допринос нашим наукама и нашој култури. Међутим, оно што је најдрагоценије кад је о овој првој књизи *Зборника предавања* реч, јесте то што су у њој на достојан начин осветљени живот, рад и дело наших великана Михаила Петровића, Анице Савић-Ребац, Александра Ђ. Костића и Александра Дерока.

На завршетку нашег излагања да још једном подсетимо на оно што смо напред написали поводом изласка из штампе „каталога“ посвећеног Хугу Клајну. Колико смо обавештени, наредна изложба у циклусу под насловом „Легенде Београдског универзитета“ биће посвећена Веселину Чајкановићу. Надамо се да ће врло брзо после тога уследити и изложбе посвећене нашим великанима из области правних и друштвених наука, за које су наш часопис и његови читаоци посебно заинтересовани.

Поменимо на крају да је и *Зборник предавања* изванредно дизајнирала Мирјана Глигоријевић.

Александар А. Миљковић

Загорка Голубовић

Поуке и дилеме минулог века

Философско-антрополошка размишљања о главним идејама нашег времена (Београд, Филип Вишњић, 2006, стр. 294)

„Филип Вишњић“, издавач који већ неколико деценија припада елитној култури Србије и претходне Југославије – одређивао се за објављивање дела домаћих и страних аутора из области философије и друштвене теорије, која имају различита полазишта, а садрже значајне идеје о својој епохи или о трајним проблемима људских друштава. Књига философа Загорке Голубовић *Поуке и дилеме минулог века* представља изазов за размишљање, отварајући многа питања на која ауторка не даје коначан одговор и, како у наслову стоји, разматрајући отворене дилеме о идејама и процесима од којих многи нису завршени у прошлом веку, већ се настављају и у 21. веку. Загорка Голубовић је у својој личности спојила завидно

философско дело с великим искуством политичког деловања, раније као дисидент у Социјалистичкој Југославији, а после 1990. године као активан учесник стварања цивилног друштва, радом у синдикату и невладиним организацијама и активним истраживачким и теоријским радом. Синтеза философског промишљања 20. века и њене личне политичке праксе представљају темељ најновије студије Загорке Голубовић. Као и у претходним радовима, она се према реалитету света у глобализацији одређује као *критичар свега постојећег*.

Отуд полазни став аутора да на почетку 21. века статус човека није бољи у односу на претходни век, већ је сложенији и у много чему тежи. У овој студији се настоји да укаже на најважније сукобе идеја, на могуће правце разрешавања сукоба. У методолошком смислу, студија је *теоријска синтеза*, која се не одриче темељног принципа хуманизма и просвећености: *да образује читаоце*. Такав циљ и напор да се створи виши ниво друштвене свести заслужује најширу пажњу научне и стручне јавности, политичара, невладиних организација. Задатак који је ауторка себи поставила двоструко је тежак: *прво*, острашћеност политичких актера у свету не дозвољава објективну оцену учинка главних идеолошких парадигми у протеклом веку, *друго*, противречно деловање процеса глобализације и брза промена друштвених феномена отежавају доношење ваљаних судова које пракса неће оспорити у кратком временском периоду.

Књига је подељена на једанаест поглавља. У првом поглављу „Шта је донео који је за нама“ указује се на амбивалентности протеклог века, међу њима нарочито на следеће: свест о демократији као друштвеној вредности и истовремена сумња у њену делотворност, развој науке и њена злоупотреба. У другом поглављу „Појава нових идеологија“ посебно се истиче значај марксизма, као теоријског утемељења социјализма, затим фашизма/нацизма и, као најновије, неолиберализма. Теоријска промишљања 20. века нужно су обухватила развој социологије и антропологије с критичким освртом на потребу поновног преиспитивања хуманистичке суштине марксизма и идеје о промени друштва. Централни део студије посвећен је дилеми да ли је човек објект или субјект историје. Поглавља од осмог до једанаестог садрже иста питања, конкретизована у статусу индивидуе, положају културе, улози интелектуалаца, кризи идентитета у савременом свету, односу индивидуализма и колективизма. Праве дилеме о демократији и могућностима даљег развоја отварају се на почетку 21. века у искуству процеса транзиције. Професорка Голубовић оправдано поставља питање јесу ли људи постали уморни од искушења 20. века. Анализа идеја и процеса који су обележили 20. век показује да одустајање од марксистичке парадигме

истраживања друштва није отворило процес плуралистичке дебате различитих теоријских праваца о могућностима и перспективама развоја друштва у 21. веку, агресивни наступ неолиберализма искључује дијалог, који по дефиницији подразумева толеранцију супротстављених аргумената. Неолиберализам оспорава сваку вредност колективизму, социјалној држави и солидарности. Његови савремени критичари су Џон Ролс, заступник идеје дистрибутивне правде, и М. Волцер.

Ролс прихвата тржишну привреду и друштво засновано на неједнакости као датост. Он сматра да је могућа корекција система применом *принципа правде*, сматрајући да овај принцип, „ако је стварно ефикасан и јавно признат, може боље него други да трансформише нашу перспективу о друштвеном свету и да нас усагласи с диспозицијама природног поретка у условима људског живота. Он критикује конзервативне писце који држе да је тенденција ка једнакости израз зависности, који на тај начин дискредитују тај тренд, приписујући му колективно штетне импулсе“ (стр. 90).

Другачија критика неолиберализма потиче од оних аутора који заступају принцип *комунитаризма*, односно заједничког добра као примарног принципа. Либерализам се заснива на индивидуалним преференцијама и новцу као једином добру, истичу заступници теорије комунитаризма. Неолиберална теорија, истиче Загорка Голубовић, *није аутентични настављач* либералне теорије, проистекле из темељног захтева за демократијом и људском слободом, већ се заснива на врло суженом схватању економских слобода. Ово становиште заступа, без теоријских коректива, Милтон Фридман и цела чикашка школа економије, док Фридрих Хајек заступа нешто умереније становиште. По Фридману, основна слобода је слобода уговора између предузетника и радника. Слобода запосленог састоји се у томе што он, уколико је незадовољан, може да се запосли у другом предузећу. За потребе најсиромашнијих слојева друштва довољни су фондови за помоћ које оснивају богати донатори. Привидна једноставност ове теорије садржи замке поједностављеног схватања друштва, али и свесно заобилажење проблема и резултата у развоју европских друштава у другој половини 20. века, са искуством социјалне државе и корективних механизма, који су уграђени у оснивачке документе и принципе Европске уније (Повеља о социјалним правима усвојена је 1996. године, дограђује се и даље).

Раст богатства и благостања и развој технологије не само да се нису проширили на већину друштава у свету већ је у последњих 15 година евидентно сиромашење средњег слоја у најразвијенијим земљама, тако да се сиромаштво у свету шири.

Неолиберално схватање демократије најпрецизније је дефинисао Фридрих фон Хајек, као „вероватно најбољи метод да се по-

стигне неки циљ мирним путем“ (стр. 104). У пракси, појединац је све више изложен деловању супротних сила, са честим осећањем немоћи: ђудима тржишта (посебно тржишта рада), неефикасности политичких и правних институција, претећем тероризму и верском фанатизму, загађењу природних ресурса. Ако је 20. век започео вером у моћ науке која ће победити сиромаштво, ратове и тешке болести, 21. век почиње сумњом у резултате развоја остварене у претходном друштву. Загорка Голубовић истиче низ општих (планетарних) проблема и неразрешених односа: масовно потрошачко друштво које деградира богатство личности свдећи је на „срећног и незаситог потрошача“, несигурност и страх од неизвесности као последицу сталних ратова, политички агностицизам и његову последицу – псеудоеманципацију људи, те фетишизам оног сегмента науке који прагматично опслужује велике компаније. Целина свих ових феномена, закључује ауторка, битно је утицала на ретроградне процесе и окретање човека данашњице у прошлост. Одговор на глобализацијске процесе постоји и у активнијем и организованом облику: као антиглобалистички, односно алтерглобалистички покрет.

Међутим, ти покрети не могу да угрозе моћне групације међународног капитала, повезане различитим спрегама с политичким центрима моћи, верским организацијама и (оним што ауторка не помиње у студији) са организованим криминалом. На индивидуалном плану тако се реализује теза психоаналитичког аутора Карин Хорнај, да појединац још има само илузију о својој уклопљености у стварност путем куповине стално нових ствари. У таквом отуђеном масовном друштву не остварује се свест грађанина да се *слобода осваја*. Човек је *играч улога* у односима који не остављају довољно простора за индивидуалну иницијативу, истиче се у разматрању положаја појединца у савременом свету. Анализом појединачних феномена – улоге културе у савременом свету, проблема друштва у транзицији, а посебно и транзиционих проблема у српском друштву, које назива „ауторитарном демократијом“, Загорка Голубовић дала је велики допринос разумевању света у процесу глобализације.

Као философ хуманистичког опредељења, она је међу малобројним ауторима који доследно критикују глобализацију, аргументовано и увек с темељне позиције да је „корен човеку човек“.

Студија *Поуке и дилеме минулог века* је синтеза њене вишеденцијске, како теоријске, тако и политичке борбе за слободу и достојанство човека, а пре свега за слободу људске мисли. Ово није стандардна студија коју треба „препоручити читаоцима“, већ једна од можда последњих правих синтеза из области антрополошких истраживања света, која је настала у Србији.

Питање које ми се отвара као дилема после читања овог дела је следеће: 20. век је створио механизме за уништавање личности, при том их остављајући у животу. Ипак, то није уништило жељу за слободом и интегритет бројних појединаца у борби против тоталитаризма. Стварање виртуелног света у коме не постоје начелни морални принципи и норме, већ једино принцип утилитаризма, отвара питање да ли ће људима у 21. веку слобода бити потребна и да ли ће им уопште недостајати.

Ово питање захтева озбиљна, нова философска и социолошка истраживања човека и друштва.

Дубравка Стајић

Epaminondas Spiliotopoulos

Greek Administrative Law

(Ant. N. Sakkoulas (Athens) – Bruylant (Brisel), 2004 (strana 502))

У заједничком издању издавачке куће Ant. N. Sakkoulas из Атине и издавачке куће Bruylant из Брисела, објављено је капитално дело *Greek Administrative Law*, професора Епаминондаса Спилиотопулоса, професора емеритуса Атинског универзитета, члана Атинске академије, почасног доктора Темпл универзитета и почасног члана Универзитетског колеџа из Лондона.

Предговор овом уџбенику грчког управног права на енглеском написао је професор Џефри Џовел (Jeffrey Jowell, QC), професор Универзитетског колеџа из Лондона и британски члан Савета Европске комисије за демократију путем права (тзв. Венецијанска комисија). У свом Предговору професор Џовел, између осталог, истиче да се донедавно сматрало да национални системи јавног права постоје изоловано од других, а да смо, међутим, у протеклих неколико година научили да ниједна земља више не може да постоји као недоступно острво: „Професор Спилиотопулос је увек веровао у вредности упоредних студија. Водећи грчки ауторитет у области јавног права био је у прилици да излаже његове карактеристике страним слушаоцима не само захваљујући сопственој елоквенцији већ и захваљујући широком знању о систему у својој земљи, као и у другим земљама“.

Уџбеник је систематизован у Увод и три дела с регистром појмова и додатком.

У Уводу (стр. 1–9) обрађују се теме: Правни поредак, Појам органа управе и Правно лице.

У првом делу „Правни положај органа управе“ (стр. 9–158), обрађују се теме Управно право (Појам управног права, Извори управног права, Основни принципи управног деловања); Управни акт (Појам управног акта, Органи који доносе управни акт, Надлежност органа управе, Доношење управних аката, Важење управног акта); Управни уговор; и Одговорност јавне управе за штету.

У другом делу „Организација јавне управе“ (стр. 159–260), обрађују се теме: Облици организације; Организација јавне управе (Централни државни органи – председник Републике; кабинет; председник Владе; министри; подсекретари, генерални секретари и други централни органи; Врховни управни суд, Државни правни савет, Независна управна тела – Национални радио-дифузни савет, Комисија за конкуренцију, Омбудсман, Агенција за заштиту личних података итд.); Регионални државни органи; Локална самоуправа (Први ниво локалне власти; Други ниво локалне власти); Јавна правна лица с посебним овлашћењима (Општи принципи; Врсте – Правна лица која подлежу принципима управног права, Правна лица која подлежу принципима приватног права, Јавна предузећа, Црквена правна лица, Мешовита предузећа, Концесионарна јавна служба).

Трећи део „Контрола управе“ (стр. 261–432), обрађује теме: Основни појмови; Посебни Врховни суд; Државни савет; Финансијски суд; Управни судови.

Уџбеник садржи Регистар појмова (стр. 433–439), као и Додатак, односно Устав Грчке (стр. 441–502).

Може се рећи да уџбеник професора Спилиотопулоса обрађује све нивое државне управе – од централне преко регионалне, па до локалне. У време када многи недржавни субјекти располажу јавним овлашћењима, анализе појма управног акта и овлашћених субјеката за његово доношење битно доприносе идентификацији и стандардизацији управних институција, посебно управног поступка и судске контроле управе. У уџбенику се читаоцима концизно износе методе и процедуре остваривања високих стандарда управног права, што укључује и парламентарну контролу јавне управе, контролу путем поступка медијације од стране омбудсмана, као и судску контролу управе која укључује финансијску контролу, контролу од стране државног савета и специјалног Врховног суда, као и контролу јавне управе од стране управних судова у управном спору.

У условима када се остварују основни принципи Европског управног права од стране Европског суда правде, овај је рад значајан не само у смислу приказивања управног права у Грчкој већ и због тога што често даје и упоредне приказе теорије и праксе управног права у другим европским земљама, посебно у Француској.

Примера ради, а то може бити посебно занимљиво за нашу стручну јавност, нарочито за правнике који се баве управним правом, овом приликом осврнућемо се на део уџбеника професора Спилиотопулоса који се односи на „Изворе управног права“ (стр. 21–49). Тако, „У грчком правном поретку хијерархија писаних односно општих правних норми у односу на, с једне стране, хијерархију органа од којих потичу и, с друге, у односу на правну снагу јесте следећа: (а) норме права Европске заједнице (које се непосредно примењују); (б) уставне норме, допуњене уставним обичајем и општим принципима уставности; (ц) опште прихваћене норме међународног права и норме које су утврђене међународним уговорима, а које су санкционисане законом и ратификоване у складу с међународним правом; (д) законске норме које су, у складу са Уставом, ступиле на снагу; (е) законске норме; (ф) норме делегираног законодавства као последице овлашћења добијеног непосредно на основу посебних одредаба Устава (...). (стр. 23). „Значај и домашај стварања правних норми на основу судске одлуке зависе од одговарајућег правног поретка. (...) У оквирима грчког правног поретка, у области управног права, судијске норме (*case-law norms*) су формулисане одлукама Државног савета на исти начин као и у Француској, иако у ограниченом обиму. Стварање судских норми управног права у Грчкој у одређеној мери је ограничено када се упореди с Француском, с обзиром на то да је добар део ових норми из Француске, у одређеном периоду инспирисао грчког законодавца да пропише истоветне или сличне писане норме. Тако су, на пример, разлози ништавости у Француској формулисани у оквиру судског права, што је случај и са изузецима од могућности вођења управног спора“ (стр. 42, 43–44).

Уџбеник *Greek Administrative Law*, професора Епаминондаса Спилиотопулоса представља изузетно вредан допринос разумевању грчког управног права од стране управних правника и стручњака у другим, посебно европским земљама. У том смислу, упознавање с грчким управним правом, нарочито у контексту повезаности с традиционалним административним институтима француског управног права, с једне стране, као и упоредни осврти на савремене тенденције развоја административних институција у европским оквирима, с друге, може бити не само корисно већ и веома инспиративно за науку управног права у Србији.

Стеван Лилић

Херман Канторович
Борба за правну науку
(Досије, Београд, 2006. год. 120 стр.)

У библиотеци *Парерга* издавачке куће *Досије* нашла се књига *Борба за правну науку* Хермана Канторовича, познатог немачког правног теоретичара. Књигу је с немачког превео проф. др Данило Баства, уосталом као и друге књиге немачких и аустријских аутора у оквиру ове библиотеке.

Канторович је рођен у Познању 1877. год. Студирао је правне науке, филозофију и националну економију у Берлину, докторирао је у Хајделбергу, а 1908. је хабилитован код Рихарда Шмита у Фрајбургу за кривично право, историју правне науке и правну филозофију. Због својих јавно изношених критичких ставова катедру је добио тек 1927. год. у Килу, и то на лично залагање Густава Радбруха. Отпуштен је 1933. год. из политичких разлога, јер је био јеврејског порекла. Тада је емигрирао најпре у Њујорк, а затим у Кембриџ, где је и умро 1940. год., у жеку немачких ваздушних напада на Британију.

Ову књигу чине три значајне расправе објављене између 1906. и 1910. год. Прву расправу по којој је и насловљена књига Канторович је објавио под псеудонимом Gnaeus Flavius и захваљујући њој постао је, уз Еугена Ерлиха и Ернеста Фухса, један од главних представника покрета слободног права.

Канторович слободно право види као природно право двадесетог века, а покрет слободног права као правну филозофију која се као таква умногоме разликује од Пуфендорфове и Волфове правне филозофије. Разлика се огледа у томе што слободно право није непроменљиво, већ се стално мења и развија, док с друге стране, иза слободног права увек стоји нека власт, нека воља или неко признање (ова друга разлика произилази из прихватања ставова Историјске школе која тврди да се свако право као такво признаје само ако је позитивно, јер не постоји никакво право које важи по природи).

По Канторовичу, слободно право живи независно од државног права, али не и државно од слободног. „Слободно право је тле из којег произлази државно право: скоро све законодавне идеје претходно су постојале као прописи слободног права. Свака критика државног права, из које израста његова даља изградња, мора по нужности појма своје мерило узети од слободног права (у шта за критичара спада и туђе државно право)“ (стр. 12).

Канторович жестоко критикује правни позитивизам и на основу те критике показује да, поред државног, паралелно егзистира

слободно право. Наиме, заблуда правног позитивизма лежи у схватању да се из закона, коришћењем логичке дедукције, може извући решење за сваки конкретан случај. У свом изразу Канторович је изузетно оштар, али и сликовит, те каже да уз догматске правнике још само надрилекари и свештеници увек имају решење за све стварне или измишљене проблеме. Закон врло ретко нуди јасан одговор на неко конкретно питање, штавише, законске норме су најчешће и саме неодређене и недовољно прецизне, а за многе случајеве оне и не нуде решења. Канторович сматра да правне празнине могу бити попуњене само слободним правом, јер су његова решења спонтана, а садржина јасна и опипљива, с обзиром на сваки појединачни правни случај. Јер ако се оспори постојање слободног права, онда се не може бранити став о постојању правних празнина – „тамо где закон не даје никакво решење, увек треба да уследи одбијање тужбе или ослобађајућа пресуда“ (стр. 13).

Требало би скренути пажњу и на Канторовичев став да јуриспруденција треба да се отргне од своје духовне сроднице – теологије. Гледано с материјалне стране, јуриспруденција се већ ослободила теологије, а Канторович је претпоставио да ће двадесети век донети коначно ослобођење јуриспруденције од духа теологије.

Друга расправа која носи наслов *Прилог учењу о исправном праву* објављена је 1908. год. У њој Канторович оштро напада Штамлерово учење, иако признаје да је Штамлер један од најзаслужнијих мислилаца за нови полет правне филозофије. Наиме, Рудолф Штамлер је идеју метода сазнања природног права с променљивом садржином овако дефинисао: „Наша је намера да откријемо само један *општеважећи формални* метод којим се нужно променљива грађа емпиријски условљених правних одредаба тако обрађује, дотерује и одређује да та грађа добија својство *онога што је објективно исправно*“ (стр. 45). Штамлер је тврдио да је за сазнање права потребно одговорити на три питања – *о појму* права, *оправданости правне принуде* и *исправној садржини* неког права (стр. 46). Штамлерови одговори на ова питања нашли су се под ударом беспощедне Канторовичеве критике. Посебно је интересантан и плодотворан начин на који Канторович критикује Штамлерово учење о исправном праву и ту показује да Штамлер уопште није поштовао основни методолошки став сваког научног учења – реална дефиниција нема научну вредност ако није допуњена номиналном дефиницијом објекта који треба дефинисати. С друге стране, ни одвојено посматране, Штамлерова реална и номинална дефиниција исправног права логички нису коректне. Ову расправу Канторович је закључио речима да се Штамлеру мора признати заслуга што је први покушао да оствари идеју релативизма (идеју општеважећег метода за сазнавање

права које је исправно сваки пут у датом положају (стр. 76)), али да су његови методи и појмови неприменљиви и неподесни за остварење ове идеје.

Последња расправа у књизи под насловом *Правна наука и социологија* објављена је 1910. год. У тој расправи Канторович снажно наглашава важност социологије за правну науку. Социологију Канторович види као науку „која укупност социјалног живота посматра у његовом потпуном обиљу, и, далеко од механичког сумирања резултата појединачних социјалних наука, особеним синтетичким истраживањем поново уједињује оно што те науке из техничких разлога морају да изолују“ (стр. 80). Истражујући значај социологије и, посебно, социологије права за правну науку, Канторович се, као и у првој расправи, осврће на тадашње стање у оквиру правне науке или, још прецизније, догматске правне науке. Закон свакако није аутомат у који се убаци случај, а из њега изађе решење и није само коришћење логичких правила начин на који се случајеви могу решавати. Дакле, јуриспруденција не би требало да се бави искључиво тумачењем утврђених речи, већ би требало да представља вредносну науку која се налази у *служби сврха социјалног живота*. Да би то објаснио Канторович наводи познати члан 1. швајцарског Грађанског законика који каже да ако се решење неког случаја не може наћи ни у закону ни у обичајном праву, судија треба да одлучи по правилу које би он поставио да је законодавац. Овим законским чланом призната је форма права која није ни законско ни обичајно право, већ слободно право. Да би судија пронашао одређени пропис слободног права за неки случај, по Канторовичу он мора да се придржава у народу владајућих вредносних судова. Док се вредновањем као премисе пресуде не претворе у норму слободног права, ти судови су чињенице социјалног живота, а за сазнање тих чињеница неопходно је познавање социологије.

Канторович на два места одређује социологију права – „*о социологији права говорим онда када се социјални живот истражује с обзиром на његов однос према правним нормама*“ (стр. 80) и *социологија права* је једна теоријска наука која уопштавајући обрађује стварност социјалног живота с повезаношћу са културном вредношћу сврхе права (стр. 102). На крају ове расправе, Канторович, поред значаја социологије права за правну догматику и примену права, наглашава њен значај и за правноисторијско истраживање.

Канторовичев стил је јасан и прецизан. Све три расправе обилују интересантним примерима и илустрацијама и чини се да ни после сто година од када су написане нису изгубиле много од своје актуелности. Због ширине својих сагледавања Канторович може бити једнако интересантан правним филозофима, јер нуди особену

замисао природног права, социолозима права, јер разложно аргумен-тује значај социологије права за правну науку, позитивистима, јер указује на мањкавости уверења да не постоји друго право осим онога које је прописала држава, свима који се баве правном методо-логијом и логиком права, јер образлаже значај, али и ограничења примене логике у праву и уопште свима који желе да унапреде своја сазнања из области права.

Напоследку, треба истаћи да су наше правништво, као и шира читалачка публика, по први пут у прилици да се на српском језику упознају с главним идејама Хермана Канторовича, једног од најзна-чајнијих представника покрета слободног права.

Милош Здравковић